

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

UOT 1 (091) 7

İSLAM FƏLSƏFİ FİKİR TARİXİNDƏ SOSIAL UTOPIYA PROBLEMI

Günel QARAYEVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 20 mart 2024; çapa qəbul edilmişdir: 9 aprel 2024; online-da çap edilmişdir: 24 may 2024.

Received: 20th of March, 2024; accepted: 9th of April, 2024; published online: 24th of May, 2024.

Açar sözlər: *İslam əxlaqı, İslam fəlsəfəsi, ədalətli cəmiyyət, rifah, sosial utopiya*

Giriş

İslam fəlsəfəsində sosial utopiya cəmiyyətin ideal nizamda necə fəaliyyət göstərməsi və ya ideal cəmiyyətin reallaşması prinsiplərini əks etdirir və ilham qaynağı Quran, hədislər (Məhəmməd peyğəmbərin kəlamları və davranışı), eyni zamanda əl-Fərabî, İbn Rüşd, İbn Xəldun və bir çox görkəmli alimlərin əsərlərində əksini tapmış klassik İslam düşüncəsidir. Bu baxımdan bir çox İslam filosofları sosial utopiyanı İslam prizmasından şərh etmişlər, xüsusən də siyasət və sosial nizam məsələlərində necə anlaşılmasının lazım gəldiyinə dair fikirlərini irəli sürmüşlər. Bir sıra özünəməxsus və əsas məqamlara diqqət yetirmək gərəkdir. İslam fəlsəfəsinin bir çox mütəfəkkirləri cəmiyyətin ideal nizamında ədalətin mərkəzi mövqe tutmalı olduğunu vurğulayırlar. Ədalət fərdlər arasında bərabərliyin təmin edilməsi və hər kəsin layiq olduğu dəyəri alması baxımından əhəmiyyətlidir. Sosial utopiya anlayışı İslam cəmiyyətində əməkdaşlıq kimi prinsipi ehtiva edir, ideal cəmiyyət qərarların qəbulu proseslərində fikir müxtəlifliyinin nəzərə alınmasını tələb edir. İslam mütəfəkkirləri ideal cəmiyyətin təhsil və biliyə əsaslanmasını müdafiə etmişlər. Bilik insanlara özlərini və cəmiyyətlərini təkmilləşdirməyə imkan verir. İslamın sosial ədaləti zəngin və kasıb arasında tarazlığın qorunmasını vacib bilir. İdeal İslam cəmiyyəti zənginlərin öz mallarından ədalətli istifadə etməsini və kasıblara kömək etməsini nəzərdə tutur. İslam fəlsəfəsində utopik baxışlar müxtəlif mədəniyyətlər, dinlər və etnik qruplar arasında tolerantlıq və anlaşmanı ehtiva edir, ideal cəmiyyətdə mədəni müxtəliflik sərvət sayılır. Bəzi İslam mütəfəkkirləri ideal cəmiyyətin ətraf mühitə həssaslıqda göründüyünü ifadə edirlər, təbiətin qorunmasının vacibliyi prinsipindən çıxış edirlər. Cəmiyyətin dəyərləri içərisində dürüstlük, sədaqət etibar əsas əxlaqi prinsiplər olmalıdır. Bu elementlər İslam fəlsəfəsində sosial utopiya anlayışının sərhədlərini təşkil edir. Bu prinsiplər İslam düşüncə ənənəsində müxtəlif filosoflar tərəfindən müxtəlif yollarla ifadə edilmiş ola bilər, lakin ümumilikdə sosial ədalətin, əməkdaşlığın, əxlaqi dəyərlərin və müxtəlifliyin əhəmiyyəti vurğulanır. İslam fəlsəfəsində sosial utopiya problemlərinə müxtəlif filosoflar toxunmuş olsalar da, Fərabî “Mədinətül-fazilət” [7], İbn Tufeyl “Hay ibn Yəzqan” [11], İbn Bəcca “Tədbirül-mütəvəhid”, yaxud “Mənəviyyatsız şəhərdə fərdin fəlsəfi yetkinliyi” [9], İbn

* *dissertant, BDU; ADU*

e-mail: gunel.q@outlook.com

ORCID ID: 0000-0002-0861-634X

əl-Nəfis “Fazil ibn Natiq” [10] kimi əsərlər vasitəsilə bütövlükdə İslam fəlsəfəsinin ideal cəmiyyət axtarışında müəyyən dövr üçün (zənnimizcə, utopik ideyalar, ümumiyyətlə, əbədidir, zamansız və məkansızdır) ümumi baxışlarını yazıya almışlar.

1. İslam filosofları mükəmməl cəmiyyət axtarışında

İslam fəlsəfi fikir tarixində ilk olaraq, İbn Sina “Şəfəq əl-Kamil” (“İdeal cəmiyyət”) əsərində sosial ədalət məsələlərini və cəmiyyətin rifahının təmin edilməsində dövlətin rolunu araşdırır. Harmonik cəmiyyət yaratmaq üçün təhsilin, etik təlimin və sosial dəstəyin vacibliyini vurğulayır.

əl-Qəzali insan həyatının mənəvi tərəfinə diqqət yetirən bir filosof və ilahiyyatçı idi. “Din elminin canlandırılması” əsərində cəmiyyətin mənəvi inkişaf yolu ilə kamilliyə necə nail ola biləcəyinə dair fikirləri əks olunub. “Cəmiyyətdə ən vacib şey hər bir vətəndaşın öz daxili aləmini yaxşılaşdırmağa çalışdığı cəmiyyətdir” [14, s. 69].

“əl-Mədinətül-Fəzilə” Fərabinin ideal vəziyyəti təhlil etdiyi kitabıdır. Kitabda o, ilk növbədə, hökmdarın fəzilətlərini sadalayır. Fərabinin fikrincə, sədrlik edəcək şəxs aşağıdakı fəzilətlərə sahib olmalıdır: o, tam orqanlara malik olmalıdır, dərrakəli olmalıdır, güclü yaddaşa malik olmalıdır, ağıllı və bəsirətli olmalıdır, gözəl danışmalıdır və iradəli olmalıdır. Yeməyə, içkiyə, əyləncəyə aludə olmamalı, doğruluğu sevməli, yalandan çəkinməlidir. Nəfsini yüksək tutmalı və özünə şübhə yaradacaq şeylərdən çəkinməli, dindar olub dünyəvi işlərə əhəmiyyət verməməli, ədalətli olub pisləkdən çəkinməli, işində şövqlü olmalıdır [8, s.78].

əl-Fərabî rəşadətli hökmdar, qanunların aliliyi və vətəndaşların təhsili ideyasına əsaslanan idarəetmə modelini təklif edir. Onun fikrincə, ideal cəmiyyət hər bir üzvün ümumi tərəqqiyə töhfə verdiyi harmoniyadır. “Mükəmməl cəmiyyət o cəmiyyətdir ki, onun hər bir sakininin daxili rahatlığı narahatlıq və qorxudan azaddır” [7, s. 15]. “Ləyaqət şəhəri” kimi də tərcümə edilən bu əsər Fərabinin ağıl və ədalət prinsipləri əsasında qurulmuş ideal cəmiyyət ideyasını inkişaf etdirdiyi fəlsəfi traktatdır. O, qohumluğa, irsə deyil, ləyaqət və biliyə əsaslanan idarəçilik modelini təklif edir. Təhsilin və sosial məsuliyyətin vacibliyini qeyd edən əl-Fərabî ahəngdar cəmiyyət yarada bilən savadlı hökmdar ideyasını təqdim edir.

İbn Tüfeyl “Hay ibn Yəqzan” əsərində insanın təbiətlə harmoniyaya nail ola biləcəyi və özünü tanıya biləcəyi bir cəmiyyət ideyasını araşdırır. Onun sosial utopiyası insanın ətraf aləmlə vəhdət idealına əsaslanır və biliklərə yiyələnməyə, mənəvi maariflənməyə çağırır. Bu əsəri fərdi və ictimai kamilliyin utopik alleqoriyası kimi qiymətləndirmək olar. Bu roman kimsəsiz bir adada sağ qalan və vəhşi heyvanlar tərəfindən böyüdülmüş Hay ibn Yəqzanın hekayəsindən bəhs edir. Süjetdə onun biliyə, özünü tanımağa və mənəvi həqiqətə olan istəyi təsvir olunur. Əsərin mühüm cəhəti fəlsəfi və dini mövzuların vəhdətidir. Hay ibn Yəqzan sosial normalar və dini təlimlər haqqında ilkin təcrübəyə malik olmadan ağıl, təbii qanun və mənəvi təcrübə dünyasını kəşf edir. Ancaq nəticə olaraq əsərin baş qəhrəmanı Hay cəmiyyətlə üz-üzə gəldikdən sonra zahidliyi seçir [11]. Bu, İbn Tüfeyl insan təbiəti, təhsil, özünüdərk və mənəvi kamilliyə can atmaq kimi mövzuları araşdırmaq imkanı verir.

İbn Tüfeyl öz əsərində təkcə İslam ənənələrinə sadıq qalmır, həm də antik fəlsəfənin elementlərini, xüsusən də aristotelçi və neoplatonik ideyaları təqdim edir. Ərəb və yunan fəlsəfi təfəkkürünün sintezi onun əsərini özünəməxsus, orijinal edib. İbn Tüfeyl ağıl və mənəviyyəti birləşdirərək mütəfəkkirləri insan biliklərinin sərhədlərini araşdırmaq üçün ruhlandırmaqda davam edən bir miras qoydu. Onun “Hay ibn Yəqzan” əsəri fəlsəfənin və dinin dərinliklərini, onların insan varlığı kontekstində əlaqəsini dərk etməyə çalışanlar üçün mühüm mənbə olaraq qalır.

İbn Tibbon kimi tanınan İbn Baccə İslam mədəniyyətinin Qızıl Dövrünün görkəmli Əndəlus filosofu, həkimi və alimi idi. “Tədbirul-mütəvəhhid” İbn Baccənin fəlsəfə, əxlaq və siyasət məsələlərinə toxunduğu mühüm əsərlərindən biridir. “Tədbir əl-mütəvəhhid”in diqqəti müdrik hökmdarın cəmiyyəti necə ədalətlə idarə edə biləcəyinə yönəlib. İbn Baccə ədalət, fəzilət, qanunilik və hökumətin rolu ideyalarını müzakirə edir. O, balanslaşdırılmış və ağılabatan idarəetmənin zəruriliyini vurğulayır. Fərdin xoşbəxtliyini ön planda tutan filosof, hər cür pisliyə rəğmən fərdin necə saflaşdırılmasının yollarını axtarır. O deyir: “Bizim problemimiz mütəvəhhidin kölgəsində həqiqi səadət tapacağı ehtiyacı müəyyən etməkdir” [9, s.160].

İbn Rüşd İbn Baccə haqqında deyir ki, “o, fəlsəfə tarixində bir nəfərlik fəlsəfəni, dünyanı, fəaliyyət strategiyasını təsvir edən ilk şəxsdir” [32, s.103]. Fərd mərkəzli bir dünya təqdim edən filosof əl-Fərabidən fərqli olaraq, şəhərli ziyalı zahid fərd modelini təqdim edərək, bu fərdə aşağıdakıları aşılır: “İnsanlardan bacardığımız qədər çəkinərək, ağıl qabiliyyətini inkişaf etdirməyə çalışmalısın” [9, s.165]. İbn Baccə də filosofu belə tərif edir: “İnsanların ən fəzilətli (fəzilətli-İnsan) o kəslərdir ki, imkan daxilində öz cismani varlığına (zərurət müstəvisinə) məhəl qoymur və ondan uzaqlaşır” [9, s.158].

İbn Nəfis “*Risalətul-Kamilliyə*” əsərində də bir çox digər utopiyalar kimi ada metaforasından istifadə olunur. İbn Nəfis peyğəmbərlik vəzifəsini üzünə götürmüş Kamilə ictimai borc verir. Zahidliyə üstünlük verməyən Kamil fərdin özünü kəşfini cəmiyyətlə təmin etməyi qarşısına məqsəd qoyur. İbn Nəfis müdaxiləçi obraz yaratmaqla, həm də fərdlərin vəzifəsinin cəmiyyəti dəyişmək olduğunu nəzərdə tutur. O, ağıl funksionallığını fərdin sosiallığı aspektindən çatdırır.

Fərdin xoşbəxtlik axtarışı, həyat mübarizəsi və məqsədi üzərində qurulan bütün bu mətnlər bizə şərq fərdinin xüsusiyyətlərini çatdırır. Fərdin təkbaşına məsuliyyətlə yüklənməsi, onun daim həqiqəti araşdırmaya, axtarışa yönəlməsi filosofları hikməti kəşf etməyə vadar etmişdir [10].

2. Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixində utopik düşüncə “İslam utopiyası”nın bir hissəsi kimi

Müasir dövrdə Azərbaycan filosofları utopiya məfhumunu müxtəlif yollarla tədqiq etməkdə davam edirlər. Bəziləri bərabərlik və sosial ədaləti təşviq edən iqtisadi və siyasi sistemlərə diqqət yetirir, digərləri isə fərdi azadlığın və yaradıcılığın vacibliyini vurğulayır. Bütövlükdə, Azərbaycan fəlsəfəsində utopiya ideyasının kökündə daha yaxşı dünyanın bilik, ədalət və bərabərlik axtarışı ilə mümkün olacağı inancı dayanır.

Nizami Gəncəvinin utopik ideyaları əsasında Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixində utopik düşüncənin yeri və roluna diqqət ayırmaq məqsəduyğundur. Nizaminin utopik düşüncələrinin kökündə insanın sevgi, ədalət və əqli inkişaf yolu ilə daha fəravan dünya yaratmaq potensialına inam dayanırdı. Onun əsərləri oxucuları daha ədalətli və harmonik cəmiyyət üçün səy göstərməyə ruhlandırmaqda davam edir [17].

Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi, Əfzələddin Xaqani, İmadəddin Nəsimi yazılarında ədalətli idarəçilik, mənəvi azadlıq, tolerantlıq, dinin ideal cəmiyyətin qurulmasında rolandan bəhs etmişlər.

Azərbaycan fəlsəfəsində utopik cəmiyyət modelinə dair maarifçi filosofların düşüncələrinə diqqət yetirək. XIX əsrdə yaşamış Mirzə Fətəli Axundov daha yaxşı cəmiyyət yaratmaq üçün təhsilin və maarifçiliyin gücünə inanırdı. O, insanların məhdudiyətlər olmadan bilik və yaradıcılıq ardınca getməkdə sərbəst olduğu, hər bir kəs üçün ədalət və bərabərliyin var olduğu utopik sosium təsəvvür edirdi [16].

XX əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycan dövlət xadimi, yazıçı və filosofu Nəriman Nərimanovun fəlsəfəsində utopiya anlayışı onun sosialist cəmiyyətinə baxışı ilə sıx əlaqədar idi. O hesab edirdi ki, utopik cəmiyyət bütün insanların bərabərhüquqlu olduğu və

doyumlu həyat sürmək üçün lazım olan resurslara çıxışı olan cəmiyyətdir. Onun iddiası belə idi ki, buna ancaq istehsal vasitələrinin kiçik bir elitanın deyil, xalqın sahibi olduğu və onlara nəzarət etdiyi sosialist sistemin qurulması ilə nail olmaq olar. Nərimanovun utopik cəmiyyətə baxışı kollektivizm və əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanırdı. O, inanırdı ki, insanlar yalnız daha gözəl bir dünya qurmaq üçün birlikdə çalışsalar, öz potensiallarına çata bilirlər. Bu baxımdan kollektiv söylərdə tam iştirak, təhsil almaq və maariflənmək tələb olunur. Nərimanovun utopiya fəlsəfəsinin əsasında bərabərlik, əməkdaşlıq və təhsili təşviq edən sosializm sisteminin qurulması ilə daha ədalətli dünyanın mümkün olacağı inancı dayanırdı. Onun utopik cəmiyyətə baxışı siyasi əqidəsindən təsirlənsə də, bu, həm də bütün insanların rifahı üçün dərin qayğısını və hər kəsin doyumlu həyat sürdürə biləcəyi bir dünya formalaşdırmaq istəyini əks etdirirdi [4].

Əhməd bəy Ağaoğlu iddia edirdi ki, təhsil ədaləti çox olan ictimaiyyət yaratmaq üçün açaqdır. O, Azərbaycan xalqının tərəqqisi, inkişafına nail olmaq üçün elm, texnologiya, müasir ictimai-siyasi sistemlər üzrə təhsil almasına ehtiyac olduğu fikrini müdafiə edirdi. O, təhsilə insanları cəhəldən və xurafatdan azad edən, öz həyatlarını və cəmiyyətlərini idarə etməyə imkan verən bir vasitə kimi baxırdı. Ə. Ağaoğlu utopik fəlsəfəsində demokratiya, bərabərlik və ədalət prinsiplərinə əsaslanmış müasir Azərbaycan cəmiyyətini təsəvvür edirdi. O, Azərbaycanda ənənəvi feodal quruluşunu tərəqqiyə ən böyük maneə kimi görür və hesab edirdi ki, onun bu prinsiplərə əsaslanan yeni, müasir sistemlə əvəzlənməsi lazımdır. Ə. Ağaoğlu həm də milli birliyin vacibliyinə inanırdı və azərbaycanlıların öz məqsədlərinə nail olmaq üçün birgə səy göstərməsinin vacibliyinə inanırdı. O, Azərbaycandakı müxtəlif etnik-dini qrupları ortaq dil və mədəniyyətlə birləşdirir, onların birgə fəaliyyət göstərərək, bir-birinin fərqliliyinə hörmət edərək güclü, firavan cəmiyyət qura biləcəklərinə inanırdı [1].

Məmməd Əmin Rəsulzadənin utopik fikirləri onun müxtəlif mənşəli insanların harmoniyada birgə yaşaya biləcəyi, təhsil, mədəniyyət, sosial və iqtisadi tərəqqinin ümumi məqsədinə doğru çalışma biləcəyi müasir, demokratik və firavan Azərbaycan baxışında görünür [16].

Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, Həsən bəy Zərdabi, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Hüseyn Cavid, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Əli bəy Hüseynzadə, mütləq utopik olmasalar da, Azərbaycanın inkişafı üçün təhsilin və müasirləşmənin vacibliyini vurğulayırdılar. Onlar düşünürdü ki, müasir məktəb və universitetlərin yaradılması cəmiyyətin tərəqqisi, elm və texnikanın yüksəlişi üçün həlledici önəm kəsb edir. Qadın hüquqlarının müdafiəçisi olmaqla, gender bərabərliyinə inanırdılar.

Camal Mustafayev XX əsrdə yaşamış görkəmli Azərbaycan filosofu və yazıçısı idi. O, utopik fəlsəfəyə dair əsərləri ilə tanınır, burada ədalətli və ahəngdar cəmiyyət təkliflər edir. Mustafayev hesab edirdi ki, utopik cəmiyyətə ancaq mövcud sosial, iqtisadi və siyasi strukturların köklü transformasiyası yolu ilə nail olmaq olar. O, artan dəyişiklik ideyasını rədd edərək, yalnız mövcud sistemin tamamilə yenidən qurulmasının utopik bir cəmiyyət yarada biləcəyini müdafiə etdi. Mustafayevin utopik baxışında cəmiyyət ədalət, bərabərlik, həmrəylik prinsipləri üzərində qurulacaqdı. O hesab edirdi ki, fərdi azadlıq vacibdir, lakin sosial məsuliyyətlə balanslaşdırılmalıdır. Onun fikrincə, dövlət sosial rifahı yüksəltməklə və hər kəsin həyatın əsas tələbatlarına çıxışını təmin etməklə utopik cəmiyyətin yaradılmasında mərkəzi rol oynamalıdır. Mustafayev həmçinin hesab edirdi ki, utopik cəmiyyət yaratmaq üçün təhsil əsasdır. O, sosial ədalət və bərabərlik prinsiplərinə sadıq vətəndaşların yeni nəslini yaratmaq məqsədi ilə tənqidi təfəkkür, yaradıcılıq və əxlaqi dəyərləri vurğulayan təhsil sistemi təklif etdi [18].

İstər Azərbaycan, istərsə də Qərbi fəlsəfəsində utopik ideyalar çox zaman daha ədalətli dünya yaratmaq istəyi ilə əlaqələndirilir. Hər iki ənənə bu məqsədə çatmaqda bərabərliyin, ədalətin, birgəliyin, əməkdaşlığın vacibliyini vurğulayır. Əsas fərq ondadır

ki, Qərb utopik düşüncəsi əhəmiyyəti daha çox fərdi azadlıq və muxtariyyətə verir, Azərbaycan utopik düşüncəsi üçün isə kollektiv fəaliyyət və əməkdaşlıq önəmlidir. Qərb və Azərbaycan utopik təfəkkürü arasında önəmli və diqqətəlayiq bir fərq dinin ideal cəmiyyətdə roludur. Belə ki, Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixində Qərb fəlsəfəsində olduğu kimi, bir çox utopik baxışlar dünyəvi xarakter daşdığı halda, bir sıra Azərbaycan mütəfəkkirləri ümumi İslam utopiyası məcrasında dini rolunu xüsusi önəmsəyərək əsərlərində ədalət və ictimai harmoniya prinsiplərini irəli sürmüşlər.

3. Müasir islam fəlsəfəsində utopik dünyagörüşü

XX əsrdə müxtəlif İslam filosofları sürətlə dəyişən mədəni, sosial, siyasi mənzərənin təqdim etdiyi çətinliklər və imkanlarla məşğul oldular. "Sosial utopiya" termini müzakirələrində çox istifadə olunmasa da, İslam mütəfəkkirləri müasir cəmiyyətdə idarəetmə, ədalət və İslam prinsiplərinin tətbiq olunması ilə bağlı suallarla mübarizə aparırdılar. XX əsrdə İslam fəlsəfəsi ilə əlaqəli bir neçə əsas məqamı təqdim etməyi lazım bilirəm:

İslam modernizmi: XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Məhəmməd Abduh (1849-1905) [26] kimi İslam modernist mütəfəkkirləri İslam düşüncəsini müasirliklə uzlaşdırmaq üçün zəmin yaratdılar. Onlar İslam təlimlərinin ağıl, elm və tərəqqiyə uyğun şəkildə yenidən şərh edilməsini müdafiə edirdilər. Bu mütəfəkkirlər açıq şəkildə utopik bir cəmiyyətdən bəhs etməsələr də, İslamın ağıl və elmlə uyğunluğunu vurğulamaqla müasir dövrün çağırışlarını həll etməyə çalışırdılar.

İslam dünyasının yenidən dirçəlişi arzusu: XX əsrin sonlarında İslam dirçəliş hərəkatları çox vaxt qəbul edilən mənəvi və sosial tənəzzülə cavab olaraq meydana çıxdı. Misirdə Seyid Qütb (1906-1966) [31] və Pakistanda Əbul Əla Məududi (1903-1979) [24] kimi şəxsiyyətlər müasir ictimai problemlərə islami həll yolları təklif etdilər. Onlar İslam şəriətinin (şəriətin) həyata keçirilməsini ədalətin, həmçinin əxlaqi nizamın bərqərar olması üçün bir vasitə kimi görürdülər. Bununla yanaşı, vurğu utopik bir cəmiyyət təsəvvür etməkdənsə, onların saf İslam modeli kimi qəbul etdiklərinə qayıtmaq idi.

İslam siyasi fəlsəfəsi: İslam siyasi fəlsəfəsi XX əsrdə təkamülünü davam etdirdi. İranda kimi fəqihlərin vəsiyyəti (velayət-e fəqih) konsepsiyasından təsirlənən şəxslər İslam prinsiplərinə əsaslanan idarəçilik modelini təqdim etdilər. Bununla belə, utopik ideala nail olmaqdan, İslam dövlətinin qurulmasına önəm verilmirdi.

İslam feminizmi: XX əsrin ikinci yarısında İslam feminizmi İslam hüququnun ənənəvi şərhələrinə meydan oxuyan və İslam çərçivəsində gender bərabərliyini müdafiə edən bir diskurs kimi ortaya çıxdı. Fatimə Mernissi (1940-2015) [25] və Əminə Vədud [29] kimi alimlər genderlə bağlı problemləri yoluna qoymaq üçün İslam mətnlərinin yenidən təfsiri ilə məşğul olmuşlar.

Bu XX əsr İslam filosofları və hərəkatları müxtəlif sosial məsələlərə toxunduqları və İslam prinsiplərinə əsaslanan həll yolları təklif etdikləri halda, Qərbin ideallaşdırılmış və mükəmməl dövlət anlayışında utopik cəmiyyət anlayışı mərkəzi mövzu olmaya bilər. Əksinə, diqqət tez-tez müasir çağırışlara cavab vermək və İslam əxlaqi və prinsiplərini rəhbər tutan cəmiyyətləri təsvir etmək idi. Bu dövrdə İslam təfəkkürünün müxtəlif perspektivləri İslam dəyərlərinə sadıq qalaraq müasirliklə məşğul olmağın mürəkkəbliyini əks etdirir.

Nəticə

İslam filosoflarının klassik əsərlərində fərdin özünü axtarması və varlığı mərkəzi elementdir. Utopiya Şərqdə sosial layihə kimi görünmədiyi üçün özünəməxsusdur. Şərq cəmiyyətinin ən görkəmli əsərlərindən olan "*Gilqameş dastanı*" bu mənada bir ilkdir və Gilqameş obrazı fərdi mərkəzli Şərq utopiyasının arxetipi kimi görünür.

Şərqdə utopiya sayıla biləcək əsərlərdə vəziyyət çox fərqlidir. Qərbdəki qəhrəmanlar özləri daha çox kənarında yaşamağa çalışsalar da, Şərqdəki fərdlər əksinə özlərinə baxırlar. Şərqdəki fərdlərin güzgünü özlərinə tutaraq, öz içindəki mənliyi kəşf edib xaricə çevrilmələrinin əksinə, Qərbdə fərdlərin güzgünü kənar təbiətə tutub axtarış etməsi özünəvurgunluğa səbəb olur. Ona görə də mən bunları demək istərdim: Qərb utopiyaları dövlət və hakimiyyət layihəsi üzərində qurulub. Şərqdə bu cür sosial dizaynlar qismən yunan fəlsəfəsinin təsiri ilə təqdim olunsada, belə bir sosial model/ideal yayılmağa fürsət tapa bilmir. Fərabî, İbn Baccə və hətta İbn Nəfis qismən ictimai təkliflər irəli sürsələr də, biz onları fərdin özünüidarəsi kontekstində nəzərdən keçirə bilərik. Bu, xüsusilə İbn Baccədə aydın görünür. İbn Ərəbi və Sədrəddin Konevi də bu fəlsəfi inkişafa fərqli istiqamət vermişdir. Qərb və Şərq utopist düşüncələrini qeyd edəcəyim bir neçə filosofun düşüncələrinin müqayisəli təhlili əsasında ortaya çıxarmaq olar. əl-Fərabinin utopik düşüncələri Platonun “Dövlət” əsərində təklif etdiyi utopik ideyaların İslam dininə uyğunlaşdırılmış təzahürü idi. Bu utopik fikirlər müəlliflərin yaşadığı zamanda və ölümlərindən qısa müddət sonra həyata keçmədi. Zənnimizcə, onları tam “reallaşmamış utopiyalar” adlandırmaq olar. Karl Marksın utopiyası isə Əli Şəriətinin İslam dininə uyğunlaşdırdığı (İslam kommunizmi) sosialist cəmiyyəti qurulması arzusunun ifadəsi idi. Bu utopik düşüncələr isə filosofların ölümündən bir müddət sonra başqalaşmış – reallaşmış “siyasi ideologiya” xarakteri aldı. Hətta zənnimizcə, adını qeyd etdiyim hər iki filosofun “utopik cəmiyyəti” onların “avtoritar dövlət” şəklində reallaşmasında maneə idi. Əli Şəriətinin utopik düşüncələrini “milli utopiya” və ya İslam utopiyasının milliləşmiş təcəssümü hesab etmək yanlış olmazdı. Həmçinin, Qərb və Şərq utopiyalarının ümumiliyi baxımından kiçik bir məqamı vurğulamaq yerində olar ki, Robinzon Kruzonun, Faustun, Don Kixotun, həm də Şərq utopistlərinin oxşar personajlarının utopik cəmiyyət təsəvvürləri sosial layihə olaraq qəbul edilməsə də, onların idealları ədalətli cəmiyyət idi, eyni zamanda, bu qəhrəmanlar Tomas Mör, Bekon və Kampanella kimi inadkardılar.

Ümumiyyətlə, Şərqdə, xüsusən də İslam dininin yayıldığı ərazidə yazılan utopik əsərləri fərdin utopiyası adlandırmaq olar. *əl-Mütəvəhhidi bir prototip olaraq* qəbul etdikdə, *Hay ibn Yəqzan və Kamilin* ideal-utopik cəmiyyətləri mücərrəd, metaforik dildə İslam fəlsəfəsinin mahiyyətini, perspektivini əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağaoğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 450 s.
2. Gəncəvi, Nizami. Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərcümə prof. R.Əliyevindir. Bakı: Nurlan, 1981, 248 s.
3. Qasimov Z. Azərbaycan dini-fəlsəfi və ictimai-siyasi fikir tarixində sosial utopiya və ədalət problemi (qədim və orta əsrlər dövrü). Bakı: “Bakı mətbəəsi” ASC, 2022, 352 s.
4. Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair // Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnaşr, 2001, s. 418-419.
5. Aster von Ernst. Felsefe Tarihi, Çev.: Vural Okur. Düşünce Bilim Kitapları, İstanbul: 2005, 342 s.
6. Bulaç A. Din-Felsefe; Akıl-Vahiy İlişkisi. İstanbul: İz Yayınları, 2000, 193 s.
7. Fərabî. əl-Medinetü'l Fazıla – İdeal Toplum. İstanbul: Çağdaş Kitap, 2021, 128 s.
8. Hançerlioğlu O. Düşüncə tarixi. Tərcümə: N.Abbasovundur. Bakı: ADMİU mətbəəsi. 2014, 332 s.
9. İbn Baccə, Erdemsiz Şehirde Bireyin Felsefi Yetkinliyi. İstanbul: Endülüs Yayınları. Baskı: 1, 2020, 240 s.
10. İbnü'n-Nəfis. Fazıl bin Natık. Çev.: Cevher Şulul. İstanbul: İnsan Yayınları, Baskı: 1, 2021, 136 s.
11. İbn Tufeyl. Hayy Bin Yakzan. Çev.: Babanzade Reşid. İstanbul: Palto Yayınevi, 2014, 132 s.

12. İbn Tufeyl, İbn-i Sina (Avicenna). Hayy İbn Yakzan (Ruhun Uyanışı). Çev.: Yusuf Özkan Özburun; Serkan Özburun; Orhan Düz. İstanbul: İnsan Yayınları, 2017, 351 s.
13. Korbin H. İslam Felsefesi Tarihi, C. I, Çev.: Prof. Dr. Hüseyin Hatemi, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 306-307.
14. Macit F. İslam Felsefesi Tarihi. Çev.: Doç Dr. Kasım Turhan. İstanbul: İklim Yayınları, 1992, 69 s.
15. Zeydan C. İslâm Medeniyeti Tarihi. Çev.: Zeki Megâmiz. İstanbul: Üçdal Neşriyat Yayınları, 1976, 213 s.
16. Ахмедов Э. Философия азербайджанского просвещения. Баку: Азернешр, 1982, 291 с.
17. Мустафаев, Дж. Философские и этические воззрения Низами. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1962, 156 с.
18. Мустафаев, Дж. Природа социальных утопий стран Ближнего Востока // Вопросы философии, 1968, №8, с. 56-70.
19. Насими, Имададдин. Избранные произведения. Баку: Азернешр, 1973, 395 с.
20. Margot B. Feminism in Islam: Secular and Religious Convergences. Oneworld Publications, 2009, 400 pp.
21. Dabashi H. On Edward Said: remembrance of things past. Haymarket Books, 2020, 250 pp.
22. Fakhry, Majid al-Farabi, Founder of Islamic Neoplatonism: His Life, Works and Influence. Oxford: Oneworld Publications, 2002, 177 pp.
23. Ibn Tufayl. Hayy Ibn Yaqzan: A Philosophical Tale Translated with Introduction and Notes Paperback. Gee Tee Bee, 2003, 246 pp.
24. Maududi A.A. Towards Understanding Islam: Updated for a Modern World Paperback. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2010, 250 pp.
25. Mernissi Fatima. Dreams of Trespass: Tales of a Harem Girlhood Paperback. Perseus Books, 1995, 242 pp.
26. Muhammad ibn Muhammad Ismael Abduh. Maktaba Islamia. Islamic Thought Paperback. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2016, 154 pp.
27. On the Perfect State Hardcover. Abu Nasr al-Farabi, Richard Walzer (Translator). Kazi Publications, Inc.; Revised edition. 1998, 588 pp.
28. Paul, L. Heck. Political Theology and Islam: From the Birth of Empire to the Modern State Hardcover. University of Notre Dame Press, 2023, 530 pp.
29. Richard, Khuri. Freedom, Modernity, and Islam: Toward a Creative Synthesis (Modern Intellectual and Political History of the Middle East). Syracuse University Press; First Edition, 1998, 428 pp.
30. Sarah, J. Pearce. The Andalusí Literary and Intellectual Tradition: The Role of Arabic in Judah ibn Tibbon's Ethical Will (Sephardi and Mizrahi Studies) Kindle Edition. Part of: Sephardi and Mizrahi Studies (16 books), Indiana University Press, 2017, 391 pp.
31. Sayyid Qutb, Hamid Algar. Social Justice in Islam. Book Baby; 1st edition. 2015, 261 pp.
32. Three Arabic Treatises on Aristotle's Rhetoric: The Commentaries of al-Farabi, Avicenna, and Averroes (Landmarks in Rhetoric and Public Address), 1st Edition, Kindle Edition. Southern Illinois, 2015, 214 pp.
33. Kemaluddovle.mektublari//file:///E:/%Downloads/kemaluddovle.mektublari.pdf

Резюме

Гюнель Гараева

Проблема социальной утопии в истории исламской философской мысли

Исламская философия на протяжении веков очаровывала нас своей глубиной мысли и влиянием на общество. Среди богатого наследия истории исламской философской мысли одной из выдающихся проблем является тема социальной утопии, в которой мыслители пытались описать идеальное общество, основанное на принципах справедливости, процветания и нравственности. Хотя в исламской философии в разные периоды и с точки зрения разных философских направлений существуют разные подходы к проблеме социальной утопии, справедливость и равенство, общественное благополучие, ценность человека как общественного существа, улучшение общественных отношений в основе

произведений, написанных в утопическом стиле и высказанных мнениях. Основной целью философов было предложить идеальную модель общества, обеспечивающую полную справедливость и регулирующую общее благополучие общества. В целом утопические идеи служат источником вдохновения для тех, кто стремится к идеальному обществу. Социальная утопия в исламской философии предполагает дискуссию и поиск путей улучшения качества жизни и социального устройства в духе исламских ценностей. Сегодня исламская философия продолжает свою эволюцию, отвечая на современные вызовы и потребности общества. Ученые и философы пытаются адаптировать идеи социальной утопии к реалиям современного мира с учетом технологических, экономических и социокультурных изменений.

В соответствии с темой диссертации "Идея социальной утопии в истории философии: компаративистский анализ в контексте Восток-Запад", обратить внимание на некоторые аспекты проблемы социальной утопии в истории восточной философской мысли.

Помимо методов анализа и синтеза, в статье использовались историко-сравнительный, историко-генетический, историко-типологический, историко-системные методы. Применялись дедуктивный, индуктивный и общенаучные методы, такие как обобщение, контент-анализ, абстрагирование.

Философское объяснение особенностей утопических идей в средние века и в современной эпохе на Востоке. На основе анализа утопических идей в истории азербайджанской философской мысли дается сравнительный анализ утопической мысли Запада и Востока.

Ключевые слова: *исламская философия, исламская мораль, благосостояние, социальная утопия, справедливое общество*

Summary

Gunel Garayeva

The Problem of Social Utopia in the History of Islamic Philosophical Thought

Islamic philosophy has fascinated us for centuries with its depth of thought and its influence on society. Among the rich heritage of the history of Islamic philosophical thought, one of the outstanding issues is the theme of social utopia, in which thinkers have tried to describe an ideal society based on the principles of justice, prosperity and morality. Although in Islamic philosophy in different periods and from the point of view of different philosophical directions there are different approaches to the problem of social utopia, justice and equality, social well-being, the value of man as a social being, improvement of social relations are the basis of works written in a utopian style and expressed opinions. In general, utopian ideas serve as a source of inspiration for those who strive for an ideal society. Social utopia in Islamic philosophy involves a discussion and search for ways to improve the quality of life and social structure in the spirit of Islamic values. Today, Islamic philosophy continues its evolution in response to the contemporary challenges and needs of society. Scientists and philosophers try to adapt the ideas of social utopia to the realities of the modern world, taking into account technological, economical and socio-cultural changes.

In accordance with the thesis topic "The idea of social utopia in the history of philosophy: comparativist analysis in the context of East-West", to pay attention to some aspects of the problem of social utopia in the history of Eastern philosophical thought.

In addition to the methods of analysis and synthesis, in the article were used historical-comparative, historical-genetic, historical-typological, historical-systemic methods. Deductive, inductive and general scientific methods such as generalization, content analysis, abstraction were applied.

Philosophical explanation of the peculiarities of utopian ideas in the Middle Ages and in modern age in the East. A comparative analysis of utopian thought of the West and the East was given based on the analysis of utopian ideas in the history of Azerbaijani philosophical thought.

Key words: *justice society, Islamic morality, Islamic philosophy, welfare, social utopia*

Redaksiya heyətinin üzvü f.e.f.d. Rəhimov Mütəllim Qara oğlunun (şöbə redaktoru) rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.